

КОНКУРСНА РОБОТА

на тему: «Ціннісні орієнтації майбутніх соціальних працівників: діагностика та розробка арт-терапевтичних заходів впливу»

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ.....	6
1.1 Сутність арт-терапії, як методу соціально-педагогічної роботи....	6
1.2 Характеристика та класифікація методів арт-терапії.....	8
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	12
2.1 Загальна характеристика ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді.....	12
2.2 Особливості ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників.....	14
РОЗДІЛ 3 ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	18
3.1 Організація та аналіз результатів діагностичного дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників.....	18
3.2 Рекомендації щодо формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії.....	24
ВИСНОВКИ.....	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	31

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників в сучасному українському суспільстві є досить актуальним. Дана проблема набуває особливої значущості з огляду на існуючі соціально-економічні, морально-духовні, політичні перетворення. Окреслені трансформації обумовлюють необхідність формування нових ціннісних орієнтацій, що об'єднують в собі кращі культурні традиції нашої країни. При цьому зміна ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників детермінується сучасними освітніми та соціальними процесами.

Оскільки основним напрямком розвитку вищої школи в Україні сьогодні є гуманізація освіти, тобто відображення в освітньому процесі тенденції гуманізації сучасного суспільства, у якому особистість визначається найвищою цінністю, то підготовка майбутніх соціальних працівників повинна бути заснована саме на ідеях гуманізму та на потребі майбутнього фахівця в постійному й різнобічному самовдосконаленні. Одним із дієвих способів формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників є арт-терапія. Вона надає можливість особистості виразити себе «іншими голосами»: рухами, кольором, формою, пластиком, глиною, ландшафтом. Відповідно виділяють танцювальну терапію, кольоротерапію, кінотерапію, бібліотерапію, музикотерапію, фототерапію, казкотерапію, ігротерапію тощо, – видів та класифікацій безліч. Саме за допомогою методів арт-терапії можливо сформувані ціннісні орієнтири майбутніх соціальних працівників, допомогти їм краще пізнати себе і оточуючих, змінити ставлення до навколишнього світу.

Актуальність і ефективність використання різних методів арт-терапії підтверджується широким спектром наукових праць із музикотерапії (Г. Батищева, Т. Борисова, Л. Гаврилова, В. Драганчук, У. Дутчак, Н. Євстігнеєва, Т. Крижанівська, О. Олексюк, О. Отич, В. Петрушин, Г. Побережна, С. Шушарджан та ін.), ізотерапії (О. Вознесенська, О. Деркач, А. Захаров, Л. Мардер, С. Харенко та ін.), танцювально-рухової терапії (Н. Авраменко, Г. Волкова, І. Вольпер, В. Паробій, І. Шептун та ін.),

бібліотерапії (Ю. Дрешер, Т. Ключенко, В. Мурашевський, В. Мясичев, В. Невський, М. Рубакін та ін.), пісочної терапії (Т. Грабенко, Н. Дикань, О. Зайва, Т. Зінкевич-Євстигнеєва, М. Кисельова, Л. Лебедєва, Н. Маковецька, Н. Сакович, Л. Шик, Н. Юрченко та ін.), лялькотерапії (Н. Зинов'єва, І. Медведєва, Н. Михайлова, О. Федій, Т. Шишова, та ін.), казкотерапії (О. Бреусенко-Кузнецов, І. Вачков, А. Гнєзділов, Д. Соколов, О. Тихонова та ін.) тощо. Проте, у науковій літературі і досі відсутні ґрунтовні наукові дослідження, спрямовані на вироблення єдиного підходу щодо формування ціннісних орієнтирів методами арт-терапії.

Мета дослідження – здійснити діагностику ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників та розробити систему арт-терапевтичних заходів щодо їх формування.

Відповідно до мети нами були визначені наступні **завдання**:

- визначити сутність арт-терапії, охарактеризувати та класифікувати методи арт-терапії;
- визначити особливості ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників;
- на основі діагностичного дослідження визначити рекомендації щодо формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії;

Об'єктом дослідження є арт-терапія, як метод соціально-педагогічної роботи.

Предметом дослідження є шляхи формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії.

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**:

- теоретичні: термінологічний метод, теоретичний аналіз педагогічних ідей, явищ, фактів; порівняння, системний аналіз, конструювання, аналогія.

- емпіричні: дослідницькі бесіди, методи обробки даних: кількісний аналіз, опитування, порівняння.

Теоретична значення дослідження полягає у тому, що: узагальнено сутність арт-терапії та розкрито її методи; надано характеристику ціннісним орієнтаціям сучасної студентської молоді; проаналізовано можливості арт-терапії у процесі формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників.

Етап дослідження. Дослідження проводилось в три етапи:

1. Підготовчий (вересень-грудень 2016 року) – передбачав аналіз наукової літератури з досліджуваної тематики. Визначення вихідних теоретичних положень роботи.

2. Діагностичний (січень-лютий 2017 року) – передбачав підбір діагностичних методик, визначення вибірки дослідження, проведення діагностичного зрізу.

3. Підсумковий (березень-квітень 2017 року) – мав на меті аналіз отриманих діагностичних даних, підведення підсумків, розробка рекомендацій щодо формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії, оформлення роботи.

Наукова та практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що на основі діагностичного дослідження визначено особливості ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників, розроблено рекомендації щодо формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії. Результати дослідження можуть стати корисними при вивченні навчальних дисциплін з відповідної тематики: «Технології соціальної роботи», «Арт-технології», «Реабілітаційна педагогіка».

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ

1.1 Сутність арт-терапії, як методу соціально-педагогічної роботи

У науковій літературі наявні різні підходи до трактування сутності поняття «арт-терапія» і відповідно тих форм мистецтва, які відносять до арт-терапії як основні методи впливу на особистість. Це створює необхідність детального аналізу досліджуваного явища.

Відповідно до першого підходу, представленого такими науковцями, як О. Копитін, Т. Зінкевич-Євстигнєєва та Т. Грабенко, арт-терапія розглядається як засіб, який дозволяє піклуватися про емоційний стан і психічне здоров'я людини, групи, колективу засобами художньої діяльності (табл. 1.1). Так, О. Копитін, досліджуючи тенденції розвитку арт-терапії за кордоном, розуміє під нею лікувальне застосування образотворчої творчості клієнта (пацієнта), що припускає взаємодію між автором художньої роботи, самою роботою і фахівцем [9, с. 7].

Таблиця 1.1

Погляди вчених щодо сутності поняття «арт-терапія» [13, с. 16]

	Визначення сутності поняття «арт-терапія»	Учені, які дотримуються цього підходу
·	Арт-терапія як засіб, який дозволяє піклуватися про емоційний стан і психічне здоров'я людини, групи, колективу засобами художньої діяльності	О. Копитін, Т. Зінкевич-Євстигнєєва, Т. Грабенко
·	Арт-терапія як засіб впливу на особистість за допомогою застосування візуального ряду мистецтв – живопису, графіки, скульптури, дизайну та інших форм творчості, в яких візуальний канал комунікації відіграє провідну роль	Л. Лебедева, О. Бела, С. Брукер, О. Сорока
·	Арт-терапія як засіб впливу на особистість за допомогою застосування різних форм і видів мистецтва (ізотерапії; бібліотерапії, імаготерапії; музикотерапії, вокало-терапії; кінезотерапії тощо)	К. Кейс, Т. Деллей, П. Джонс, М. Кисельова, М. Авраменко, І. Луб'яницька, О. Медведева, Н. Клименюк, К. Михальченко О. Вознесенська

Те, що арт-терапія насамперед узяла «на озброєння» психотерапевтичні можливості образотворчої діяльності, не є випадковим. Яким би парадоксальним це не було, але сучасна наукова арт-терапія за безлічі зв'язків із різноманітними культурними феноменами, найближче стоїть до первісного, «примітивного» доісторичного мистецтва. Останнє, як і арт-терапія, засновано на спонтанному самовираженні і певною мірою ігнорує естетичні критерії в оцінюванні його результатів і «професіоналізм» автора [5, с. 43-44].

Аналіз арт-терапевтичної літератури свідчить про наявність ще одного підходу до розуміння сутності «арт-терапії». Л. Лебедева наголошує, що в англomовних країнах «Art Therapy» розглядається також у контексті так званих пластичних мистецтв – живопису, графіки, скульптури, дизайну та інших форм творчості, в яких візуальний канал комунікації відіграє провідну роль [14, с.14].

Третій підхід ґрунтується на тому, що до арт-терапії відносять різні форми й види мистецтва. В Україні спостерігається тенденція до використання під час арт-терапевтичного заняття не якогось окремого виду мистецтва, а одразу декількох (прослухали казку і під відповідний музичний супровід намалювали свої почуття або ж прогнали її), що стимулює розвиток мультимодального підходу. Таким чином, з цих позицій терапія мистецтвом використовує найрізноманітніші види творчої діяльності клієнтів, щоб допомогти їм у вирішенні проблем. Під поняттям мистецтва в такому разі розуміється будь-яка творча діяльність людини – танець, музика, живопис, кіно, скульптура, архітектура та ін [13, с. 18].

Ураховуючи різноманітність сфер використання арт-терапії, у межах зазначеного підходу можна виділити свої особливості розуміння арт-терапії. Узагальнені результати наукової інтерпретації сутності арт-терапії представлено в таблиці 1. 2

Наукова інтерпретація сутності арт-терапії [29, с. 19]

Сутність арт-терапії		
Арт-терапія як медична категорія	Арт-терапія як соціально-психологічна категорія	Арт-терапія як педагогічна категорія

Отже, сутність арт-терапії, щодо її визначення багатогранна. Науковці висвітлюють різну думку, щодо розуміння арт-терапії. Деякі вчені вважають, що арт-терапія це більше лікування душі, інші вважають, що арт-терапії властиві різноманітні методи лікування і душі і тіла. Різні думки мають право на існування. Ми підтримуємо вчених, щодо того, що арт-терапію можна використовувати, як педагогічну діяльність, як терапію з метою соціально-психологічного впливу на особистість, як лікування психосоматичних систем та також лікування фізичного тіла.

1.2 Характеристика та класифікація методів арт-терапії

У науковій літературі питанням класифікації методів арт-терапії не приділялось належної уваги, що створює необхідність дослідити це питання більше детально. Серед науковців, які частково висвітлювали у своїх працях аспекти, пов'язані із класифікацією методів арт-терапії, наявні різні погляди щодо цього питання. Так, О. Копитін, досліджуючи тенденції розвитку арт-терапії за кордоном, розуміє під нею лікувальне застосування образотворчої творчості клієнта (пацієнта), що припускає взаємодію між автором художньої роботи, самою роботою і фахівцем [9, с. 7]. Тобто, О.Копитін наголошує на тому, що до методів арт-терапії слід відносити лише зображувальну терапію, а саме малювання.

Відмінності в розумінні підходів до суті арт-терапії, позначені двома її засновницями, добре виявляються в наступних їх заявах.

М. Янг вважала, що арт-терапія – це лікування мистецтвом, а саме малюванням, тому коли арт-терапія почала розвиватися в різних напрямках і різні вчені почали відносити до арт-терапії різні види творчості, М. Янг заявила пише, що арт-терапевтичні програми «зрадили» образотворчому мистецтву, хоча це було явним перебільшенням» [8, с. 281]. Тому, думка М. Янг, відрізняється від бачення арт-терапії багатьма фахівцями. Адже, відносити до арт-терапії тільки образотворче мистецтво, означає, тим самим, зменшувати кругозір і різноманітність арт-терапевтичної діяльності.

Л. Лебедева наголошує, що в англійських країнах «Art Therapy» розглядається також у контексті так званих пластичних мистецтв – живопису, графіки, скульптури, дизайну та інших форм творчості, в яких візуальний канал комунікації відіграє провідну роль [12, с. 14]. Тієї ж думки дотримуються О. Бела, С. Брукер та О. Сорока, які вважають, що арт-терапія передбачає «лікування» візуальним рядом мистецтв – малюнком, ліпленням, фотографією, декоративно-прикладним мистецтвом, а всі інші види, зокрема музична терапія, казкотерапія, ігрова терапія, можуть вважатися допоміжними арт-терапевтичними технологіями, оскільки логічно вписуються у спеціально розроблені корекційні та тренінгові арт-терапевтичні програми, де основну роль відіграє арт-терапія (по суті – образотворча терапія), а гра, казка, театр, танці і музика лише допомагають їй у цьому» [15, с. 2]. Таким чином, Л. Лебедева, О. Бела, С. Брукер та О. Сорока вважають провідною діяльністю арт-терапії, саме візуальне мистецтво (ліплення, малювання, скульптура), а всі інші методи арт-терапії – провідними.

О. Вознесенська вважає, що підхід до розуміння арт-терапії як використання зображувального мистецтва або ж лише візуального ряду мистецтв, ймовірно, не є цілком вичерпним і коректним, оскільки з поняттям «мистецтво» необґрунтовано ототожнюють лише один з його видів (живопис) або декілька (живопис, графіку, скульптуру, дизайн), тим самим обмежуючи розуміння суті терапії мистецтвом, а отже, мистецтва в загальному розумінні [3]. На думку О. Вознесенської, арт-терапія – це метод «зцілення» за

допомогою творчого самовираження. Не терапія або лікування, а саме зцілення – досягнення цілісності [3, с. 20]. Отже, О. Вознесенська вважає, недоречним відносити до арт-терапії лише декілька методів творчості, адже, це обмежує розуміння самої суті терапії мистецтвом.

На думку О. Боряк, арт-терапія – це «синтез кількох галузей наукового знання, що в терапевтичній та корекційній практиці застосовується як сукупність методик, які побудовані на використанні різноманітних видів мистецтва [1]. Таким чином, науковець вважає, що арт-терапія поєднує в собі багато видів мистецтва, а не один або декілька. О. Медведєва зазначає, що сутність арт-терапії полягає в терапевтичному та корекційному впливі мистецтва на суб'єкт і виявляється в реконструкції психотравматичної ситуації за допомогою художньо-творчої діяльності. За визначенням О. Титаренко, арт-терапія – це насамперед способи та технології реабілітації осіб засобами мистецтва та художньої діяльності [21]. Отже, такі вчені, як О. Медведєва та О. Титаренко, зазначають, що до методів арт-терапії відноситься мистецтво та художньо-творча діяльність.

С. Мамулова вважає, що арт-терапія це лікування тільки музичним мистецтвом. Зазначав, що нормалізації діяльності серцево-судинної системи допомагає музика, яка виконується на кларнеті та скрипці [11, с. 20]. Тобто, лікувати можна тим видом діяльності, який можна прослухати, прочути, а не намалювати чи побачити.

К. Уелсбі, вважає, арт-терапія, це лікування будь-яким видом творчості та мистецтва. Науковець, говорить, що «арт-терапія – це лікування, тою діяльністю, яка може розслабити, відволікти та допомогти і не важливо, який саме це вид мистецтва і відносить цей вид діяльності хтось до арт-терапії чи ні» [11, с. 22]. Тобто, автор зазначає, що до арт-терапії можна віднести будь-який вид творчості та художнього мистецтва.

Е. Мороженко, зазначає, що арт-терапія – це візуальний вид лікування. Вчена відносить до арт-терапії будь-який вид мистецтва та творчості, який можна побачити або створити, це фототерапія, ізотерапія, бібліотерапія,

кінотерапія, казкотерапія тощо. [11, с. 23]. Таким чином, автор, вважає, що до видів арт-терапії не правильно відносити те, що не можна побачити, тим самим, викреслює музикотерапію, як напрямок арт-терапії.

Г. Рурик вважає, що до арт-терапії відноситься: терапія творчим самовираженням; музична терапія; ігрова терапія; драма терапія; казко терапія; бібліотерапія; танцювальна терапія; тілесно-рухова терапія; арт-терапія [17, с. 7]. А до видів арт-терапії відносить: ізотерапія (малюнкова терапія); візуальна (терапія образами); медитативна (малювання); мультимедійна (інтегративна).

Отже, підходів до класифікації методів арт-терапії дуже багато. Різні науковці і вчені трактують той чи інший метод по своєму. В ХХІ ст. існує безліч методів і форм роботи з дорослими і дітьми, якими ми можемо користуватися у повсякденному житті, задля вирішення проблем та спірних життєвих питань. Ми вважаємо, що до арт-терапії відносяться такі види мистецтва, як: ізотерапія, фототерапія, терапія творчим самовираженням, музична терапія, ігрова терапія, драматерапія, казкотерапія, бібліотерапія, танцювальна терапія, тілесно-рухова терапія, кінотерапія тощо.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

2.1 Загальна характеристика ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді

Сучасний ритм життя, значно впливає на розвиток кожної людини, особливо на життя студентської молоді. Адже, студенти найактивніші громадяни країни. І саме студентській молоді висувається багато вимог. Як потрібно себе вести, що потрібно робити, чого дотримуватись. Багатьом важко дотримуватись тих чи інших правил, жити за «правильними» ціннісними орієнтаціями тощо. Деяка молодь дотримується загальноприйнятих правил, установ, канонів, норм. А деякі навпаки, починають боротися, намагаються протистояти та висувають свої правила і норми життя. До такої групи людей відносяться ті хто, вживають шкідливі звички, також молодь, яка відноситься до різноманітних груп, такі як, панки, готи, хіпі тощо. Ці люди протестують, але проти чого? Адже, головне не кривдити іншого, добре відноситись до себе та до навколишнього середовища. І не важливо керується людина загальноприйнятою нормою чи своєю власною.

Соціально-економічні трансформації, що відбуваються в Україні, висунули на перший план проблеми соціалізації молоді. На формування ціннісних орієнтацій молоді в сучасних умовах здійснює вплив інтегральний результат взаємодії двох цілісних систем. З одного боку, суспільство в усій сукупності проявів суспільного життя впливає на особистість молодої людини, з іншого – особистості активно засвоюють попередній актуальний досвід соціуму, знання, норми, цінності, традиції, що накопичуються і передаються від покоління до покоління. Ціннісні орієнтації молоді як найбільш «динамічної» групи суспільства більше за інших схильні до змін. Саме в молодіжному середовищі формується новий тип особистості, який буде домінувати і розвиватись у майбутньому. Ціннісні орієнтації є основними векторами

соціальних орієнтацій, вони визначають спрямованість особистості і ступінь її соціальності, що змінюються залежно від рівня відповідності індивідуальних потреб і інтересів потребам та інтересам соціуму. Це зумовлює проблему формування ціннісних орієнтацій молоді як для сьогоденної соціальної політики, так і для майбутніх перспектив суспільного розвитку [19, с. 12].

Ціннісні орієнтації розглядаються як один із компонентів, що входить до структури особистості: ціннісні орієнтації – це складне утворення, що вбирає в себе рівні і форми взаємодії суспільного та індивідуального в особистості, специфічні форми усвідомлення особистістю оточуючого світу, свого минулого, теперішнього і майбутнього, а також сутності свого власного «Я». Наявність сформованої системи ціннісних орієнтацій забезпечує гармонію внутрішнього світу особистості, сприяє систематизації її знань, норм, стереотипів поведінки та самоствердженню особистості, реалізації соціальних очікувань [6, с. 12–14].

Ціннісні орієнтації визначають:

- 1) загальну спрямованість інтересів і прагнень особистості;
- 2) ієрархію індивідуальних вподобань і зразків;
- 3) цільові і мотиваційні програми;
- 4) рівень вподобань;
- 5) уявлення про дійсне і механізми селекції за критеріями значимості;
- 6) міру готовності і рішучості до реалізації власного «проекту життя» [20, с. 227].

Важливо, що ціннісні орієнтації виражають психологічний світ людини, виконуючи регулюючу, організуючу, спрямовуючу функції. Вони приписують особистості певні принципи, норми, правила поведінки, що відповідають тому соціальному оточенню, в якому людина живе. Також, на формування ціннісних орієнтацій молоді сильно починають впливати різні чинники, а саме: кіно, навчальні дисципліни, ЗМІ, ТВ, радіо та звичайно самоосвіта.

Отже, ціннісні орієнтації студентської молоді змінюються з часом. На нашу думку, в даний час, молодь ставить в пріоритет родину, любов,

друзів, тобто моральні якості. Це говорить про те, що рівень ціннісних орієнтацій студентської молоді не зменшується, а навпаки росте. Звісно є куди прагнути, є чому навчати молодь і школярів, але треба зазначити, що рівень моральності у студентів не на низькому рівні. Є і недоліки, молодь дуже залежна від ЗМІ та думки оточуючих, може піддаватись впливу або жити за стереотипами, якими була вихована. Багато хто вважає, що молодь замало читає, цікавиться живописом, але на нашу думку, в усі століття були ті хто любить читати книги і ті, хто не любить. Звісно не потрібно зупинятися і говорити, що зараз молодь активна має комп'ютери та планшети. З молоддю також потрібно працювати і направляти на вірний шлях, якщо це потрібно. Адже, кожній людині, час від часу, потрібна допомога та порада.

2.2 Особливості ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників

Високий рівень ціннісних орієнтацій має бути притаманний кожній людині, особливо соціальному працівникові. Адже, соціальний працівник, це саме та людина, яка допомагає та наставляє клієнта, який потребує цього. Саме з соціального працівника людина і бере приклад, як потрібно поводитись, яких норм дотримуватися. Від соціального працівника вимагається дотримуватися ціннісних орієнтацій, моральних норм, прийнятих під час роботи чи служби.

Психологічні дослідження доводять наявність у ціннісних орієнтаціях елементів спрямованості особистості – ідеалів, установок, потреб, інтересів, мотивів. На думку С. Єрмакової, ціннісні орієнтації – це спрямованість суб'єкта на діяльність і певні цінності. Автор виокремлює два структурних компоненти, що характеризують сутність ціннісних орієнтацій. По-перше, це спрямованість особистості, а по-друге, ціннісно-орієнтаційна діяльність, що сприймається рівнем розвитку відносин і соціальних чинників особистості. Отже, спрямованість особистості постає одним із найважливіших чинників у формуванні цінностей. Її основним проявом є ідеали, потреби, інтереси, переконання [7].

Ми також дотримуємось думки Є. Подольської, яка визначає ціннісні орієнтації як генеральну лінію життя людини через сукупність 3-х компонентів: когнітивного (сміслового), завдяки якому відбувається пізнання реальності й, відповідно, вироблення ціннісного ставлення; емоційного, що виявляє переживання, ставлення до цінностей; і поведінкового, який означає готовність до дії [2].

У цьому контексті значущою вважаємо тезу С. Єрмакової щодо формування професійних цінностей як важливого моменту в підготовці та професійному становленні майбутнього соціального працівника, передумовою якого є зростання. Наявність професійних цінностей забезпечує сумлінне ставлення до майбутньої професійної діяльності, спонукає людину до творчого пошуку, вдосконалює у свідомості студента умовну модель майбутньої фахової діяльності, яка слугуватиме орієнтиром для професійного саморозвитку [7]. У ставленні до професійної діяльності дослідники виокремлюють такі цінності: цінності професії, що пов'язані із самовизначенням у професійній діяльності; цінності професії, що виникають на основі різних видів винагороди професійної діяльності з боку суспільства; цінності, що утворюються на базі різних рис тієї чи іншої професії; цінності вищого ґатунку, що використовуються в суспільстві для регуляції ставлення до професії [16].

Сучасний дослідник у галузі соціальної роботи Л. Тюптя виокремлює такі основні цінності соціальної роботи як професійної діяльності: прагнення до переваги індивіда перед суспільством; повага конфіденційності у взаєминах із клієнтами; готовність відокремити особисті почуття і потреби від професійних відносин; прагнення соціальних змін, що відповідають соціально пізнаним потребам; готовність передавати знання та вміння іншим; повага до індивідуальних і групових відмінностей, гідне оцінювання їх; прагнення до розвитку здатності підлеглого допомагати собі самому; готовність діяти від імені підлеглого, незважаючи на можливі фрустрації; прагнення до соціальної справедливості, до економічного, фізичного та розумового благополуччя всіх

членів соціуму; прагнення до високих стандартів особистої і професійної етики [18, с. 50].

Соціальний працівник, який усвідомлено обрав власний фах, досягнув його суспільну значущість, власну місію і моральну сутність, успіх своєї роботи, вбачає: в облагородженні світу людей, які з різних причин опинилися у складних життєвих обставинах; у сповненні цього світу, як би це не було складно, позитивними емоціями; у відчутті власної необхідності суспільству і конкретним людям. Така робота потребує не лише конкретних професійних знань, умінь використовувати продуктивні для кожної конкретної ситуації форми, методи, технології соціальної роботи, але й відповідних особистісних якостей, що формуються на основі ціннісних орієнтацій, без яких багатьом вона може здаватися рутинною, надто обтяжливою і замість користі приносити шкоду клієнтам і суспільству. З такої точки зору особливо важливими є такі індивідуальні якості соціального працівника як:

- гуманістична спрямованість;
- особистісна і соціальна відповідальність;
- загострене почуття справедливості;
- власна гідність і повага до гідності іншої людини;
- терпимість, ввічливість, порядність;
- емпатійність (здатність співпереживати, співчувати);
- готовність зрозуміти клієнта і прийти йому на допомогу;
- уважність; старанність; щирість; комунікабельність;
- соціальна адаптованість [4].

Отже, на сучасному етапі життя, від соціального працівника вимагається виконання багатьох моральних принципів, правил, ціннісних орієнтацій тощо. І це є правильно, адже, соціальний працівник працює і допомагає людині, найціннішій істоті на планеті. Тому доречно, щоб соціальним працівником виконувались всі ціннісні орієнтації, які загальноприйняті та прописані «Міжнародній декларації етичних принципів соціальної роботи». Але на нашу думку, на соціального працівника звалили забагато обов'язків, адже, він має не

тільки притримуватись всіх етичних та моральних принципів, а і бути обізнаним в різних сфера діяльності, таких як психологія, культурологія, політологія, медицина, право тощо. Звісно соціальний працівник не має бути професіоналом в цих сферах, але знати базис повинен. Тому, це говорить про те, що соціальна робота не найпростіша галузь і не для кожної людини. Адже, вивчитись на соціального працівника може кожен, а бути їм та дотримуватись всіх гуманних канонів – ні.

РОЗДІЛ 3

ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

3.1 Організація та аналіз результатів діагностичного дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників

З метою перевірки теоретичних висновків, розроблених у попередніх розділах, нами було проведено дослідження щодо формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії. Базою для дослідження став Чорноморський національний університет імені Петра Могили. У дослідженні були задіяно 22 студента факультету соціології, спеціальності соціальна робота, четвертого курсу.

Дослідження проводилось в такі етапи:

1. Підготовчий етап – передбачав теоретичне опрацювання наукової інформації з досліджуваного питання та розробку концептуальних положень дослідження.

2. Діагностичний – передбачав вибір діагностичних методик, проведення діагностичного опитування з метою визначення ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників.

3. Аналітичний – передбачав проведення аналізу отриманих результатів діагностичного дослідження та розробку рекомендацій щодо використання методів арт-терапії з метою формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників.

З метою діагностики ціннісних орієнтацій студентами було пройдено дві діагностичні методики. Перша діагностика реальної структури ціннісних орієнтація особистості за С. С. Бубновим (Додаток А). Її мета: вивчення реалізації ціннісних орієнтації студентської молоді в реальних умовах життєдіяльності.

Шкали: проведення часу, матеріальний добробут, насолоду прекрасним, милосердя, любов, пізнання нового, соціальний статус, визнання, соціальна активність, спілкування, здоров'я.

Згідно оброблених результатів нами було виведено такий ступінь виразності кожної з поліструктурності ціннісних орієнтацій кожної особистості:

- 59% мають в пріоритеті любов і здоров'я;
- 20% обрали головними цінностями матеріальний добробут та визнання, повагу людей і вплив на оточуючих;
- 8% вважають головними цінностями в житті, приємне проведення часу та пошук і насолоду прекрасним;
- 8% мають в пріоритеті спілкування та високий соціальний статус і управління людьми;
- 5% обрали головними цінностями допомогу та милосердя до інших людей, соціальна активність для досягнення позитивних змін в суспільстві та пізнання нового у світі, природі, людині. Згідно даних результатів, нами було виведено таку діаграму (Рис. 3.1.1.)

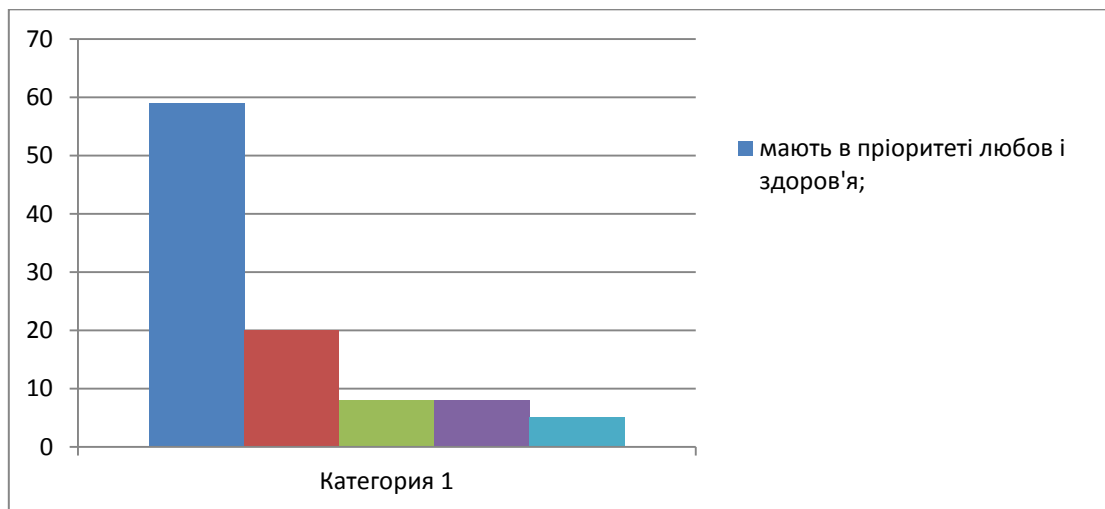

Рис. 3.1.1. Рівень орієнтаційних цінностей респондентів за результатами діагностики реальної структури ціннісних орієнтація особистості за С.С.Бубновим

Отже, за даними показниками, можна зробити висновок, що у більшості респондентів переважають високо моральні цінності, такі як любов і здоров'я. І це позитивні показники, адже, те, що у майбутніх соціальних працівників в пріоритеті високо моральні цінності, говорить не тільки про них самих, а і про їх ставлення до людей, що є важливим у професійній діяльності. Двадцять відсотків людей обрали в пріоритет такі цінності, як високий матеріальний добробут та визнання, повагу людей і вплив на оточуючих. Це також не є поганим, адже, кожна людина хоче мати повагу та матеріальні блага. Вісім відсотків вважають головними цінностями в житті приємне проведення часу та пошук і насолоду прекрасним. Це говорить про те, що люди люблять відпочивати та насолоджуватись часом. Це чудово, адже, дуже мало людей зараз цінують кожен мить життя. Інші вісім відсотків мають в пріоритеті спілкування та високий соціальний статус і управління людьми. Кожна людина, яка живе в суспільстві потребує спілкування, хоче мати статус в суспільстві. Тому за це не можна засуджувати. Найменша кількість людей обрала такі пріоритетні цінності, як допомога та милосердя до інших людей, соціальна активність для досягнення позитивних змін в суспільстві та пізнання нового у світі, природі, людині. Нажаль, це не дуже позитивний показник, адже, у соціального працівника має бути в пріоритеті милосердя та допомога. Також, на нашу думку, кожна людина має бути соціально активною та пізнавати світ і природу навколо себе. Дані показники не ідеальні, але і не погані. Майбутнім працівникам є куди прагнути та чого досягати.

Нами було проведено ще одну діагностичну методику Мілтона Рокича – Ціннісні орієнтації (Додаток Б). Опитувальник дозволяє досліджувати спрямованість особистості і визначити її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, сприйняття світу, ключові мотиви вчинків, основу «філософії життя».

М. Рокич розрізняє два класи цінностей - термінальні та інструментальні. Термінальні цінності М. Рокич визначає як переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування (наприклад, щасливе сімейне життя,

мир у всьому світі) з особистої і суспільної точок зору варто того, щоб до неї прагнути; інструментальні цінності - як переконання в тому, що якийсь образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) є з особистої і суспільної точок зору кращим у будь-яких ситуаціях. По суті, розведення термінальних і інструментальних цінностей виробляє вже досить традиційне розрізнення цінностей-цілей і цінностей-засобів.

Згідно результатів проведення даної методики, нами були виведені такі результати термінальних цінностей:

- 68% обрали собі в пріоритет здоров'я (фізичне і психічне);
- 63% любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною); щасливе сімейне життя;
- 59% цікава робота та життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
- 41% розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);
- 34% наявність хороших і вірних друзів;
- 30% матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
- 19% суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);
- 18% пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток), також продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей) і розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);
- 7% активна діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя);
- 5% впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів); свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);

- 0 % краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві); щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому);

- 0% творчість (можливість творчої діяльності).

Результати опитування за методикою М.Рокича представлено у графічному зображенні (Рис 3.1.2.).

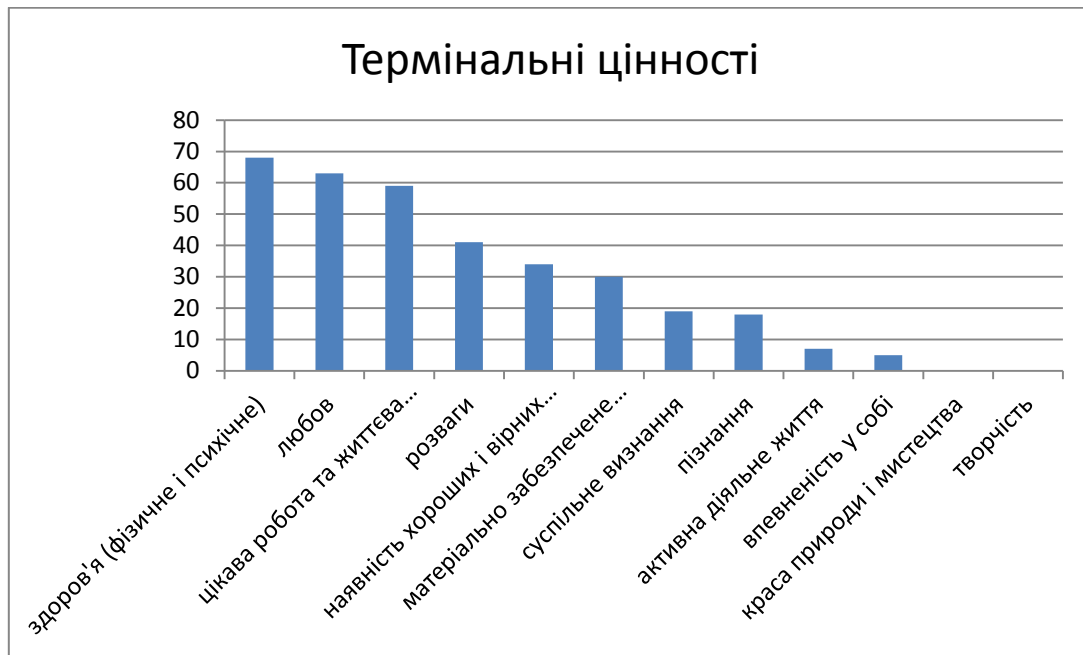

Рис. 3.1.2. Термінальні цінності за результатами опитування респондентів по методиці М.Рокича

Отже, значна кількість респондентів обрали в пріоритет здоров'я, любов. Даний результат підтвердив результати попередньої методики. Головне, що для людей матеріальні цінності не на першому місці, а важливі любов, здоров'я, друзі, робота та навіть розваги. Не дуже добре, що для майбутніх соціальних працівників впевненість у собі, творчість і краса далеко не на першому місці. Це говорить про те, що є над чим працювати та чого досягати.

Також, нами було розроблені результати, щодо інструментальних цінностей, а саме:

- 55% життєрадісність (почуття гумору);

- 41% освіченість (широта знань, висока загальна культура), широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички) та раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);
- 32% чесність (правдивість, щирість);
- 24% акуратність (охайність), вміння тримати в порядку речі, порядок у справах і вихованість (гарні манери);
- 21% високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання), також, старанність (дисциплінованість) і непримиренність до недоліків в собі та інших;
- 20% незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
- 17% терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани) та чуйність (дбайливість);
- 11% відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати слово), самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- 10% сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів та тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами);
- 8 % ефективність в справах.

Отриманні результати нами було представлено на діаграмі (Рис 3.1.3)

Рис. 3.1.3. Інструментальні цінності респондентів за результатами опитування респондентів по методиці М.Рокича

Отже, результати досить позитивні, адже, великий відсоток респондентів обирає собі в пріоритет життєрадісність, освідченість, чесність, акуратність. Звісно результати не ідеальні, але досить позитивні.

За для підвищення орієнтаційних цінностей соціальних працівників або задля подальшого використання у професійній діяльності, соціальний працівник може використовувати такі методи арт-терапії, як казко терапія, лялько терапія, фототерапія, драмо терапія, музикотерапія, оригамі, кольоротерапія, пісочна терапія, тілесна терапія, кіно терапія, танцювально-рухова терапія тощо.

Рівень орієнтаційних цінностей серед майбутніх соціальних працівників на достатньому рівні. Висновки зроблені згідно результатів методик М.Рокича та С.Бубнова. Важливо, щоб майбутні соціальні працівники користувались методами арт-терапії у особистому і професійному житті, за для всебічного та психічного розвитку.

3.2 Рекомендації щодо формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії

Згідно з результатами проведеного опитуваннями ціннісні орієнтації майбутніх соціальних працівників на достатньому рівні. Це говорить про те, що ситуація не негативна, але є куди прагнути. Тому ми розробили рекомендації щодо формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії. Дані рекомендації висвітлені у вигляді проекту.

Мета проекту: сформувати ціннісні орієнтації майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії.

Завдання проекту:

- Надати характеристику ціннісних орієнтацій;
- Надати характеристику методів арт-терапії;
- Сформувати орієнтаційні цінності методами арт-терапії.

Група для реалізації: студенти соціальної роботи Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

План проекту:

Проект проводиться в чотири заняття. В кожному занятті по два етапи, в останньому один етап, який направлений на аналізування проведеної роботи загалом.

Перший етап передбачає проведення тренінгу з теми: «Високі ціннісні орієнтації». Тренінг поділений на дві частини. Перша частина теоретична, направлена на надання тренером знань, щодо орієнтаційних цінностей та методів арт-терапії. Друга частина направлена на вияв слабких сторін групи за допомогою рухових, аналізуючи та письмових вправ. Даний тренінг проводиться з метою виявлення проблем групи та кожного окремо, для подальшої роботи з ними.

Другий етап передбачає групову роботу «Робота з Мандалою», виявлення свого «психологічного Я», покращення внутрішнього світу методами малювання, виявлення основних напрямлень роботи з Мандалою та її інтерпретація. Дана технологія допоможе краще пізнати себе та навколишній світ, бути у гармонії з власним тілом і душею. Також, майбутні соціальні працівники, зможуть навчитись використовувати дану методику у подальшому професійному житті, задля допомоги у вирішенні проблем клієнтів.

Третій етап також направлений на групову роботу – «Діагностика емоційного стану дітей і дорослих методами арт-терапії».

Ціль даного заняття – це гармонізація емоційного стану та зміни негативних емоцій на позитивні. За допомогою цієї роботи студенти навчаться виявляти емоційні стани як дітей, так і дорослих. Навчаться, як правильно розпізнавати відчуття по кольору, яким малює людина (Карта колір – відчуття за Т. Зінкевич-Євстигнєєвою). Дана методика допоможе не тільки у роботі, але і у особистому житті. Адже, у всіх будуть діти, і нажаль на всі можуть сто відсотково бути на одній хвилі з дининою. За допомогою малюнку, форми об'єктів та кольора, яким малює дитина, можна дізнатись її переживання або невдоволення. Якщо батьки знають проблему дитини, то її вже буде легше вирішити.

Четвертий етап реалізується на основі заняття «Робота зі страхами». За допомогою казок, візуалізації, малюнків та корекційної роботи, студенти навчаються виявляти страхи та боротися з ними. Також, студенти навчаються, як допомогти іншим з даної тематики, що також важливо у майбутній професії. Дана тематика є дуже важливою, бо у кожної людини багато страхів, а через страхи багато життєвих помилок. Отже, навчитись боротись зі страхами допоможе вирішити багато міжособистісних та робочих проблем.

П'ятий етап – «Робота з внутрішньою Я-Концепцією». За методикою Вайалет-Окландер «Рожевий кущ» студенти навчаються за допомогою візуалізації, малювання та презентацій визначати та покращувати свою самооцінку та психологічний стан. Навчаються використовувати дану методику з майбутніми клієнтами в своїй діяльності. Також після проведеної методики, проводиться корекційна робота, в якій студент може за допомогою малюнку відкерегувати помилики на папері, а згодом і в житті.

Шостий етап передбачає роботу за арт-терапевтичною технікою «Я в професії». Дане заняття спрямоване на власне бачення та уявлення себе в майбутній професії, наскільки воно є реальним та гармонійним з емоційним станом людини. Якщо потрібно, буде проведено корекцію, для більш реального бачення майбутнього та досягання його. Це допоможе майбутнім соціальним працівникам, визначити власні бажання та цілі, щодо майбутньої професії. Адже, кожен обрав свою професію, але є різні організації, компанії де може працювати соціальний працівник, а також в цих організація є різні посади. Тому, дуже важливо, щоб соціальний працівник знав на сто відсотків, чого він хоче.

Сьомий етап: проведення тренінгу з теми: «Що дізнались нового, чого навчились?». Згідно цього тренінгу, тренер і кожен учасник побачить, зміни в ціннісних орієнтаціях та бачення свого світу загалом. Учасники зможуть проаналізувати ріст орієнтаційних цінностей своїх та оточуючих. Зможуть побачити не тільки свої помилки, а і помилики учасників проекту. Виявлення помилок допоможе не виникання їх у подальшому житті.

Отже, можна зробити висновок, що задля ефективного формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників, потрібно проводити практичну роботу зі студентами, ми пропонуємо проект на підвищення ціннісних орієнтацій методами арт-терапії. Адже, кожна людина досконало не знає свій потенціал, що вона може змінити на краще, чого досягнути. Тому важливо, застосовувати арт-терапевтичні методики з майбутніми соціальними працівниками. В майбутньому, студенти зможуть легше вирішувати власні проблеми та використовувати методики у своїй професійній діяльності, що також підвищить ефективність роботи та вирішення людських проблем.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. В XXI ст. існує безліч підходів до визначення сутності арт-терапії. Багато науковців вважають, що арт-терапія це лікування душі, інші вчені вважають, що арт-терапії властиві різноманітні методи лікування і душі і тіла. Різні думки мають право на існування. Ми поєднуємо думку вчених, адже, вважаємо, що арт-терапія може не тільки лікувати фізичний стан людини, а й покращувати внутрішнє самопочуття, пізнання нових істин та відкриття в собі нових емоцій та сил. Також, треба зазначити, що арт-терапію можна використовувати, як педагогічну діяльність та як терапію з метою соціально-психологічного впливу на особистість, адже, методи арт-терапія можуть навчити, як себе поводити в тій чи іншій ситуації, тим самим, змінювати наміри та думки людини в кращий бік.

2. Підходів до класифікації методів арт-терапії достатньо багато, кожен вчений трактує по своєму відношення того чи іншого виду мистецтва до арт-терапії. Деякі науковці вважають, що до методів арт-терапії можна віднести тільки візуальний ряд мистецтв, а всі інші методи, такі як: казкотерапія, танцювальна терапія, музикотерапія є лише допоміжними. Інші вчені вважають, що арт-терапія це тільки малювання або тільки живопис. Також існує думка, що до методів арт-терапії відноситься тільки мистецтво та художньо-творча діяльність. Вчені відносять до арт-терапії різні види мистецтв та творчості. Важливо зазначити, що в XXI ст. існує безліч методів і форм роботи з дорослими і дітьми, якими всі люди можуть користуватися у повсякденному житті, задля вирішення проблем та спірних життєвих питань. Найпопулярніші та основні методи терапії це ізотерапія, фототерапія, терапія творчим самовираженням, музична терапія, ігрова терапія, драматерапія, казкотерапія, бібліотерапія, танцювальна терапія, тілесно-рухова терапія, кіно терапія, костюмотерапія тощо. Різні вчені можуть не відносити, той чи інший метод до арт-терапії. Але ми вважаємо, що до методів арт-терапії відносяться всі перераховані вище методи. Адже, кожен метод можна підбирати індивідуально до роботи з людиною або використовувати декілька. Багато

методів можна поєднувати, якщо працюємо з групою людей. Тому виділяти один метод і відносити або не відносити його до арт-терапії є некоректно. Важливо знати всі методи, задля подальшого якісного користування ними у особистому чи професійному житті.

3. Орієнтаційні цінності студентської молоді, важливі для всієї країни. Адже, саме молоді люди будують країну, додають нові технології, методи в життєдіяльність людей. На даному етапі життя, рівень орієнтаційних цінностей на достатньому рівні. Для багатьох важливі такі якості, як доброта, чесність, такі почуття, як любов, дружба. Звісно є недоліки, як і у будь-який час розвитку людства. Це говорить тільки про те, що все живе і не живе має недоліки, над якими треба працювати та вдосконалювати.

4. Особливості розвитку орієнтаційних цінностей майбутніх соціальних працівників вказують на те, що саме ці люди, мають бути високо моральними та освідченими людьми. Адже, саме соціальні працівники працюють з вразливими групами клієнтів, яким часто потрібна психологічна допомога та гарним приклад поведіння. Дуже часто ці люди помилились або зневірилися у житті. І саме соціальний працівник має вміти допомогти, підтримати та власним прикладом показати позитивні сторони життя в цілому. Важливо, щоб у соціальних працівників були розвинені такі якості, як милосердя, доброта, толерантність, ввічливість тощо. На даному етапі, майбутні соціальні працівники мають багато гарних внутрішніх якостей та моральних цінностей, але завжди є куди прагнути та чого досягати, як у внутрішньому розвитку так і професійному.

5. Організація та аналіз результатів діагностичного дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників показало багато позитивних факторів, тим самим, підтвердили теоретичну частину. Багато соціальних працівників обирають в пріоритет любов, здоров'я, друзів, гарну роботу. Такі внутрішні якості, як доброта, чесність, життєрадісність. Деякі якості, які мають обов'язково бути притаманні соціальними працівника, насамперед, милосердя, відповідальність, гарна самооцінка, активність не на

високому рівні. Можливо, це через не популярність даної діяльності серед людей та низька зарплатня за роботу. Звісно, все не ідеально і є до чого прагнути та чого досягати.

6. Нами були розроблені рекомендації, щодо формування ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників методами арт-терапії. Рекомендації висвітлені у соціальному проекті, який складається з семи етапів. Перший і останній приділені тренінгам, задля знайомства і аналізу результатів. Всі інші присвячені формуванню ціннісних орієнтацій методами та вправами арт-терапії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боряк О. Застосування терапії мистецтвом в логопедичній роботі з учнями початкових класів спеціальної школи [Електронний ресурс] / О. Боряк – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkr_sp/2009_12/80.pdf
2. Васюта О. Професійне становлення фахівця із соціальної роботи / О. Васюта // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів. – 2010. – С. 122–125. (Серія «Педагогічні науки»)
3. Вознесенская Е. Особенности и перспективы развития арт-терапии в Украине / Е. Вознесенская // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили Арт-терапія в соціальній роботі 35 комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Педагогіка. – 2009. – Т. 108, Вип. 95. – С. 19–24.
4. Вплив телебачення на становлення національних вартостей особистості [Текст] // Телевізійна й радіожурналістика / Зб. наук. – метод. праць. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – Вип. 4. – 120 с.
5. Дженнінгс С. Сни, маски та образи. Практикум з арт-терапії [Текст] / С. Дженнінгс, А. Мінді; Пер. з англ. І. Дінерштейн. – М. : Ексмо, 2003. – С. 26.
6. Долинська Л. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: навч. посіб. / Л. Долинська, Н. Максимчук. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. – 124 с.
7. Єрмакова С. Формування професійно-педагогічних цінностей у майбутніх учителів початкових класів / С. Єрмакова. – К. – 2003. – 266 с.
8. Зинкевич-Евстигнеева Т. Проективная диагностика в сказкотерапии / Т. Зинкевич-Евстигнеева, Е. Тихонова. –СПб. : Речь, 2003. – 208 с.
9. Зязюна А. Педагогічна майстерність : [підручник] / А.Зязюна, Л. Крамущенко, І. Кривонос. – К. : Вища шк., – 2004. – 422 с.
10. Іванова В. Арт-терапія : проблеми становлення і розвитку / В. Іванова // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили

комплексу «Києво- Могиллянська академія»]. Сер. : Педагогіка. – 2009. – Том 108, Випуск 95. – С. 43–46.

11. Киселева М. В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе / М. В. Киселева. – СПб. : Речь, – 2007. – 336 с.

12. Медведева Е. Арт-педагогика и арт-терапия в специальном образовании : [учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений] / Е. Медведева, И. Левченко, Л. Комиссарова, Т. Добровольская. – М. : Издательский центр «Академия», – 2001. – 248 с.

13. Полторац Л. Арт-терапія в соціальній роботі : [навчальний посібник] / Л. Полторац. – Херсон : ФОП Грінь Д. С., – 2014. – 133 с.

14. П'ятницька-Позднякова І. Арт-терапевтичні можливості видів мистецтва / І. П'ятницька-Позднякова // [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могиллянська академія»]. Сер. : Педагогіка. – 2009. – Т. 108, Вип. 95. – С. 36–42.

15. Рослик Г. Немного о библиотерапии / Г. Рослик // Научные и технические библиотеки. – 1995. – № 7. – С. 65–67.

16. Савченко О. Альтернативні можливості початкової освіти / О. Савченко // Початкова школа. – М., 1994. – № 5 – С. 3 – 6.

17. Тюття Л. Соціальна робота (теорія і практика). Модульна програма для студентів спеціальності «Соціальна робота»: метод. посібник / Л. Тюття, І. Іванова. – К. : Університет «Україна», – 2007. – 112 с.

18. Тюття Л. Соціальна робота. Теорія і практика: навч. посібник [Текст] / [2-ге вид., перероб. і доп.] / Л.Т. Тюття, І.Б. Іванова. – К. : Знання, – 2008. – 574 с.

19. Українське телебачення в процесі національної ідентифікації молоді // Телевізійна й радіожурналістика [Текст] / Зб. наук. – метод. праць. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – Вип. 5. – 93 с.

20. Целякова О. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві / О. Целякова // Гуманітарний вісник

ЗДІА – Вип. 38. – 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела:
http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_22.pdf

21. Шевченко О. Вплив мистецтва на культурний розвиток особистості: погляди діячів української культури / О. Шевченко // Витоки педагогічної майстерності: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 6 – С. 124 – 127.